

Жорж НІВА

ХТО БОЇТЬСЯ ІСТОРІЇ?

Анна Ахматова називала пам'ять непроханою гостею. Що ж до пам'яті про наше століття, то вона мучитиме людей ще дуже довго, бо ніколи ще пам'ять не викривлювали, не забороняли, не нівечили так безжально. Фукікід сказав, що деякі люди примудрюються вкладати у слова сенс, протилежний звичайному; наше сторіччя саме тим і займалося, що спотворювало значення слів, а тим самим — людей. Сьогодні ми, французи, подекуди повертаємося до історії нашого Опору — історії, досить прикрашеної. Наші ревізіоністи борються проти істини, прикликаючи на допомогу «історичні методи». Свідків не знайти — усіх поголовно було знищено. Та сама проблема постає й перед японцями: неможливо відшукати докази проти військових, що творили злочини під час останньої війни, наприклад, проти тих, хто прищеплював віруси військовополоненим у Маньчжурії.

У комуністичній країні брехня вважалася справою державної ваги. Кожний громадянин був зобов'язаний вірити пропаганді. Цілі ша-ри дійсності залишалися — як у гітлерівській Німеччині, але набагато довше, — цілковито закритими від населення: люди не знали про існування цілих міст, цілих галузей промисловості, минуле або викривлювалося, або взагалі викреслювалося з пам'яті. Більшовизм мав маніакальну пристрасть до пошуків крамоли та викриття таємних підступів своїх ворогів; діючи у знаменній суперечності з основами марксизму, чиїм спадкоємцем він себе проголошував, Сталін не припиняв викривати удавані змови й влаштовувати страхітливі судові процеси. Проте країна брехні, що збентежувала, була водночас ще й величезним бюрократичним механізмом пруського типу (Ленін захоплювався пруською організацією); архіви, що зберігалися у превеликій таємниці, поповнювалися та зростали безперервно. Архіви комуністичної держави колосальні. У кожному екс-комуністичному закладі, а особливо у таємній поліції поліції з архівними справами тягнуться в далину на багато кілометрів. На додаток романтичний флер, що повивав комуністичний режим, примножував число його прихильників за кордоном, а разом із тим і число шпигунів, що працювали на СРСР. Особи на кшталт Треппера викликали загальне захоплення. Судоплатов, який організовував за кордоном вбивство Троцького

й багато інших замахів на людей, не бажаних комуністичному режиму, вихваляється у мемуарах своїми подвигами і, не відчуючи жодного каяття, вдруге заробляє на муках власних жертв. Таким є життя.

Дослідники поволі починають проникати у ці архіви тоталітаризму. Дисидент Буковський зумів потрапити туди завдяки славі мученика, вигнанця, що повернувся на батьківщину; він розповів про це в гіркій книзі «Московський процес». Після того як для Буковського двері архівів закрилися, естафету підхопили інші: у Франції — Нікола Верт, Гаель Муллек. Справа Ерю — всього лише епізод, деталь величезного цілого, що свідчить про те, яку множину агентів впливу мали Совети на Заході. Історики ще тільки почали свої пошуки, а газети вже прагнуть розповісти про їхні відкриття. Стаття, надрукована у тижневику «Пуен» наприкінці листопада 1996 р., називається «Хто боїться московських архівів?» Московських... — з таким самим успіхом можна було б сказати «празьких», «бухарестських»; в усіх містах, звідки тягнулися нитки міжнародного комуністичного шпигунства, справа була приблизно однаковою.

Нещодавно вийшла книга, що викликала безліч суперечок, пробудила безліч пристрастей. Я маю на увазі «Зізнання архівів. Прага-Париж-Прага. 1948—1968» — книгу історика Карела Бартошека, чеського дисидента, який емігрував до Франції, працював в одному з французьких науково-дослідних інститутів, тільки-но у Празі відбулася так звана «оксамитова революція», повернувся на батьківщину й заходився досліджувати животрепетне минуле, зафіксоване у лабіринтах архіву чеської політичної поліції¹. Книга Бартошека трохи плутана, трохи безладна; пристрасть історика та людське хвилювання заплескують автора: він перемішує усні перекази, розповіді старих комуністів, що вийшли живими з катівень, з результатами архівних досліджень, зіставляє письмові зізнання людей, засуджених внаслідок великих та малих процесів, з живою, але такою, що кровоточить, пам'яттю тих, кому вдалося вижити. Він починає з Ладислава Холдоса, який пройшов через в'язниці п'яти країн: Іспанії (куди він 1938 року прибув у складі однієї з інтербригад), Франції, французького Марокко, Германії (Бухенвальд), нарешті Чехословачії (тут його заарештували 1951 року, коли він займав високу державну посаду). Він проходив по одному з великих комуністичних процесів — процесу «словацьких буржуазних націоналістів» у квітні 1954 р. Бартошек звертається до нього на «ти», але поводить досить суворо: як він міг втрапити у цю халепу? Холдос у відповідь роз'яснює, як працював пекельний механізм, що перемелював його. «Я казав

собі, що для мене було б набагато краще з'їхати з глузду», — зізнається він. Він перерахував усіх мух у своїй камері: їх було двадцять сім, і він навчився відрізняти одну від іншої. Цей войовничий безбожник згадав «Отче наш»; його розповіді про «лікувальний бальзам», молитви приголомшують душу. «Пам'ять про тортури, — робить висновок Бартошек, — це водночас і тортури пам'яттю».

Але на цьому Бартошек не зупиняється; він йде далі й виявляє роль Праги як «комуністичної Женеви», — роль, яку чеська столиця стала відігравати від 1951 року, коли тут облаштувалася Всесвітня Рада Миру, а згодом Всесвітня Федерація Профспілок та редакція журналу «Проблеми миру та соціалізму». Зв'язок ФКП і чеських комуністів був дуже щільний. Коли робітники чеського міста Пльзень звернулися до Марселя Кашена з проханням допомогти їм у боротьбі проти сталіністів, що перекручують істинний пролетарський комунізм (текст, гідний зайняти місце поруч зі зверненнями, які складала матроси та робітники Кронштадта доти, поки Троцький силою не примусив їх замовкнути), Кашен відіслав цього листа чеській владі, тобто повів себе як справжній донощик. Прикладів такого роду «пілігрим празьких архівів» наводить чимало. Саме до Праги приїздить француз Бударель після того, як у В'єтнамі, де він займався перевихованням французьких військовополонених, його проголосили персоною нон-грата. Прага фінансує ФКП — не напряму, а через підставні торговельні та промислові підприємства; Бартошек виявляє сліди багатьох «попутників», чії шляхи пролягали через Прагу, й серед інших — Раймона Обрака. Обрак прийняв Бартошека у власному паризькому помешканні й поділився з ним своїми думками про минуле. Він сказав, що справді був посланий до Чехословачії французькими комуністами, що він був «другом партії», бо цьому сприяв «клімат» того часу. Підприємство Обрака, БЕРІМ — одне з багатьох підприємств, які, будучи досить щільно пов'язані з ФКП, мали справи з комуністичною Чехословаччиною. Крок за кроком Бартошек відтворює цю дивну атмосферу — атмосферу товарищескості у «кліматі» холодної війни, атмосферу реальної спільної роботи, в ході якої подекуди відчайдушно сперечаються, але незмінно закривають очі на сталінські процеси. Імена Арагона, Пліссоньє та багатьох інших спливають у цих архівних документах, публікація яких дає нам змогу подивитися на тодішнє життя братніх партій зсередини. Відверто кажучи, ця частина праці Бартошека, так захоплююча й читана на одному подиху, не завершується жодним висновком; про зв'язки між двома партиями ми дещо чули і раніше; тепер перед нами

неспростовні докази — автентичні документи; проте чи були ці зв'язки порушенням тих зобов'язань, виконання яких Франція вправі вимагати від своїх громадян? Це запитання залишається без відповіді.

Серцевина книги — справа Лондона, легендарного героя, який став таким завдяки фільму Коста-Гавроса. До другої світової війни Лондон та його дружина боролися в Іспанії. 1951 року майже усіх «інтербригадівців» заарештували, і Лондон був свідком обвинувачення на багатьох празьких процесах. 1955 року, відправлений до санаторію, він пише там доволі розлогу записку на адресу влади; Бартошек зіставляє її текст з мемуарами, які Лондон з дружиною написали 1966 року, зокрема, той безсумнівний факт, що він вів шпигунську діяльність в інтересах міжнародного комунізму (у Франції 1945 року він починає стеження за чеськими демократами, які опинилися в еміграції). Лондон «викриває» Філда, американського комуніста, що організовував допомогу жертвам фашизму в Європі; між тим 1951 року самого Лондона звинувачували в тому, що він є «агентом Філда». Випадок, одним словом, типовий: перед нами один із тих сліпих підсобників комунізму, які слідом за Нечаєвим вважають, що у боротьбі гарні будь-які засоби, і які врешті-решт стають жертвами самовбивчої логіки Революції, що пожирає власних дітей. 1949 року Лондон був у Празі заступником міністра закордонних справ, потім його заарештували, примусили свідчити проти звинувачених, згодом пробачили, відправили до санаторію, й там-ось він і почав створювати таємну записку, намагаючись виправдатися в очах влади (а, можливо, діючи «під тиском катів»?) Між публічним зізнанням та секретним повідомленням — маса несумісностей: 1966 року Лондон старанно приховує свою шпигунську діяльність, своє зворушливе прагнення допомогти сталінському режиму. Можливо, його зізнання було зроблене на замовлення системи, що намагалася запропонувати народу благовидні пояснення сталінського жаху? Після Анни Кригель Бартошек ще раз нагадує читачу про те, що якщо одні люди «зізнавалися» в усьому, то інші від «зізнань» відмовлялися, що знаходилися комуністи, які не погоджувалися зганьбити себе доносами на своїх старших товаришів.

Тут, як неважко здогадатися, ми заторкуємо проблему досить делікатну, гранично болючу й майже священну. Александр Адлер у газеті «Монд» обрушив на книгу Бартошека зливу звинувачень; Адлер вбачає у цій книзі типовий продукт «нової школи», приклад «історії, писаної нахабами», які прагнуть очорнити людей на кшталт Обрака, звести «Зізнання» до бюрократичного виверту. В мене кни-

га Бартошека викликала зовсім інші почуття. Бартошек розмірковує не лише не нахабно, але, навпаки, майже непевно; в його розповіді про архівні відкриття між рядків прочитуються ніжність та співчуття до тих, хто був колись бранцем суспільної думки. Чи не пояснюються напади Адлера, який розводиться про погром та параліч почуттів, певним тотемічним відторгненням небажаних спогадів? Книга Бартошека уривчаста, недосконала, однак вона виключно людяна й чудово показує зсередини, як важко історику потрапити до лабіринту Левіафана. Полеміка, розпочата Адлером, мала продовження; найрізноманітніші історики поквапилися на допомогу Бартошеку. Мара Лазар побачив у його книзі вияв того «розчарування» в оточуючому світі, яке неодмінно супроводжує роботу гуманітаріїв. Воістину, руки опускаються, коли чуєш аргументи на кшталт знаменитого сартрівського «Не треба засмучувати Біянкура». Має нарешті настати час безпристрасності, коли історик зможе займатися власною справою, не боячись, що він допомагає Ле Пену, й не турбуючись, кому належить монополія на викриття сталінізму! Між тим французька пам'ять у цьому відношенні залишається по-старому гнилою, невільною, жахливо «гулліверською».

Книга Бартошека вийшла одночасно з перевиданням у кишеньковому форматі праці Франсуа Фюре «Минуле однієї ілюзії»². Книга Фюре, присвячена долі комуністичної ідеї у ХХ столітті, вперше з'явилася 1955 року й теж викликала полеміку, хоча не містила жодних нових фактів — самі лише інтерпретації. Комуністична ідея та комуністична віра — речі взаємопов'язані. Заперечувати другу — не означає зрозуміти першу. Фюре намагався зрозуміти і ту, й іншу. Ядро його майстерно написаної книги — зв'язки між комунізмом та фашизмом і, зокрема, стратегія Сталіна, який зробив усіх європейських лівих тридцятих років заручниками їхнього антифашизму та нав'язав їм досить розпливчасту та гнучку советофілію. Фюре виступає одностумцем інших дослідників, перш за все, Анни Кригель з її працями про французьких комуністів. Справа в тому, що хоча його книга багата на глибокі розмірковування (зазначимо особливо діпних, присвячених американцю Кеннану та французу Арону) та блискучі портрети «попутників», головне в ній — спроба відповісти на запитання: які ж були стосунки між комунізмом та фашизмом? Чи вони насправді допомагали один одному? Суперечка про це точиться вже багато років; у ній беруть участь і ті, хто, як Маргарита Бубер Нейман, яку в період співпраці СРСР з нацистами НКВД видало гестапівцям, відчув цю взаємодопомогу власною шкірою, і письменники — такі як Василь

Гроссман, автор роману «Життя та доля», що його варто читати та перчитувати усім, хто прагне зрозуміти наше сторіччя, й історики — такі як німець Нольте, автор книги «Фашизм та його час» (1986). Чи можна сказати, що Освенцим став можливим завдяки російському ГУЛАГу, що Гітлер вчився в Муссоліні, а Муссоліні — в Леніна? Чи можна сказати, що, як ще у тридцяті роки показав Елі Галеві, загальний знаменник усіх подій нашого століття — нова «деспотична культура»? Чи треба вважати, що своєю книгою Фюре підводить наукову базу під триумф капіталізму, який врешті-решт узяв гору над комунізмом? Висновок надто грубий, проте знайшлися люди, які саме це й стверджували. Відсилаю читачів до досьє у березнево-квітневому числі журналу «Деба» за 1996 р.³ Англійський історик Хобсбаум ділиться там власними сумнівами та нагадує, що французька ідеологічна ситуація, багато чим зобов'язана стереотипам революції 1789 р., характерна виключно для Франції й не може бути названа універсальною. Існував комуністичний міф, каже англічанин, проте існував й антиміф, — чого Фюре майже зовсім не враховує⁴. Вже згадуваний німецький історик Ернст Нольте нагадує про численні викриття комунізму (переконливі, проте, для тих, хто вже був ідеологічно підготовлений), зокрема, про створену Кестлером, Спендером та деякими іншими книгу «Ідол, що рухнув» (французьку передмову до неї написав Раймон Арон). Більш за все Нольте критикує висхідну розпливчастість книги Фюре; незрозуміло, чи мовиться про ілюзію комунізму, про російське втілення комуністичного ідеалу, а чи взагалі про сучасну людину, позбавлену Бога — справжнього Бога, а не його ерзаца. Кінець-кінцем Нольте поділяє думку тих, хто бачить у фашизмі «реакцію» на комунізм, реакцію часткового проти універсального, народу проти класу тощо, інакше кажучи, тих, хто вважає, що у цьому столітті ідеологічного насильства усе взаємопов'язано, й те, що відбувалося, було не так боротьбою між поганими та гарними, як протиборством крайнощів. Ці суперечки між кабінетними вченими, що подекуди вихлюпуються на майдан, зайвий раз нагадують нам про те, в якому тяжкому становищі опинилися сьогодні історики: епоха маніхейства скінчилася, останні її представники залишають наш світ; термін у півстоліття, гадаю, цілком достатній, аби перемінити точку зору. А між тим усе повторюється знов: завтрашні люди експлуатують вчорашні битви. Як перервати мовчанку чи, точніше, як покласти край конформізму легенди? Що передує: прощення чи справедливість? Чи ці речі засадничо несумісні? Як сказати правду про катів, які своєю чергою стали жертвами, як це повсюдно відбува-

лося у сталінські часи? Як ставитися до компромісів з ідеологіями «історичної доцільності», які кружили голови інтелектуалам минулого та якими ми тепер ситі по горло? Ситі... — а чи надовго? Якщо в ілюзії є минуле — значить, в неї може з'явитися і майбутнє. Людина живе не хлібом єдиним, вона живе ще й утопією, так що у теперішній відсутності утопій немає, можливо, нічого особливо доброго. Фюре пише про «пом'якшуючі обставини», якими досі прикривається комуністична ілюзія. Бартошек, що накликав на себе цілий ураган критики, знає про це не з чуток. Історія — це ще й біль, і усі ми рано чи пізно починаємо боятися її.

---

¹ Bartosek Karel. Les aveux des archives. Prague-Paris-Prague, 1948—1968. — Paris, Seuil, November 1996.

² Furet Francois. Le passe d'une illusion. Essai sur l'idee comuniste au XX siecle. — Paris, 1996.

³ Le Debat. — 1996. — 89: «Communisme et zarisme au XX siecle».

⁴ Зазначимо цінну книгу П'єра Грем'єна «Антикомуністична інтелігенція» (1995), де досліджується ця сторінка повоєнної історії.